

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-29>

УДК 94(477)"1985/1991"+008+7

Братусь І.В.¹

Київський університет імені Бориса Грінченка

Свердлик З.М.²

Київський національний університет культури і мистецтв

Гуцька А.М.³

Київський університет імені Бориса Грінченка

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ВИЯВИ ДОБИ «ПЕРЕБУДОВИ» В УКРАЇНІ

Анотація. У статті проаналізовано деякі історичні та культурні явища періоду «перебудови». Основна увага приділяється специфіці поступового осмислення «нової реальності», що виникла внаслідок системних змін комуністичного режиму. У статті висвітлюються деякі консервативні аспекти української вищої еліти пізнього СРСР, повільна зміна її світоглядних поглядів та згубна імітація громадянської позиції. Зроблено спробу відстежити динаміку зрушень у риторичній радянській системі епохи «перебудови». Доведено, що для широкого загалу та науковців важливо зберегти розуміння різних етапів розвитку СРСР, відстежити тенденції та охопити певні закономірності складних культурно-історичних процесів. Подібний аналітичний підхід сприяє збереженню достовірності. Окремо досліджується трансформація часу, що допомогло більш масштабно оглянути процеси та вичленувати з загальної картини різноманітні фактори становлення сучасної України. В статті розглянуті деякі вияви культурно-історичних процесів в СРСР доби «перебудови».

Ключові слова: «перебудова», плюралізм, політика, розпад СРСР, історія, КПРС.

Bratus Ivan

Borys Grinchenko Kyiv University

Sverdlyk Zoriana

Kyiv National University of Culture and Arts

Gunka Anna

Borys Grinchenko Kyiv University

HISTORICAL AND CULTURAL MANIFESTATIONS OF THE PERIOD OF "PERESTROIKA" IN UKRAINE

Summary. The article analyzes some historical and cultural phenomena of the period of "perestroika". The focus is on the specifics of the gradual comprehension of the "new reality" that emerged as a result of systemic changes in the communist regime. The article sheds light on some conservative aspects of the Ukrainian top elite of the late USSR, the slow change of its ideological attitudes, and the devastating imitation of civic position. An attempt has been made to track the dynamics of shifts in the rhetoric of the Soviet system of the "perestroika" era. In Ukraine, "perestroika" penetrated people's minds in different ways. The inertia of thinking was caused by a number of objective factors. Of course, at the "official" level, rethinking took place according to one's own "laws." The imitation of rethinking has come close to the real insight of millions of people. We can only observe more or less indicative formal signs of change. "Perestroika" in the Soviet Union was a phenomenon that combined planned and spontaneous processes. It is possible that the planned processes were detached from reality, and the spontaneous ones were so unique that they were perceived rather slowly. The melting of the ice was rather slow. There were special problems in Ukraine – perhaps the most conservative republic of the USSR. The constant work of various Soviet structures led to such "stagnation" that the sprouts of the "Cossack family" for a long time broke through the terrain of artificial and "sincere" layers. Imitations of regime change and loyalty to the regime have already merged with the inner nature of those who "made a career" in the USSR. We have addressed only some of the historical and cultural manifestations of the era of "perestroika". This view of the past years is even more convincing in the inseparable connection of history with the present, with the formation of the future by understanding the causes of past mistakes. Talks about change are still heard in Ukraine, and every leading politician is trying to implement his "program of change". Ukraine will not be able to achieve any success with just one imitation. It is likely that this update will occur naturally; when they stop talking and writing a lot about him. Not everything that we dreamed of in the romantic era of "perestroika" came true, but the belief in the positive never leaves. Changes do not happen in an instant, maturity is necessary for a healthy fruitful perspective.

Keywords: "perestroika", pluralism, politics, the collapse of the USSR, history, the CPSU.

Постановка проблеми. Незвично, що «перебудова» вже стала історією. Кожен рік нас віддаляє від буремних часів, губиться градація подій, стираються в пам'яті деякі імена

та дати. Віддалення у часі то не просто цифри – кожний рік забирає свідків, розмиває специфіку тих чи інших явищ «перебудови». Фактично, образ Радянського Союзу в уяві людей (особливо

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8747-2611>

² ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2104-0920>

³ ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4455-1640>

молоді) зливається в суцільну мішанину уривчастих фактів. Безумовно, що подібні узагальнення відграють певну ідеологічну роль – допомагають нам створити цілісну картину попереднього комуністичного режиму, що асоціюється з певною системою мислення. Але для істориків, культурологів, педагогів важливо зберегти розуміння різних етапів розвитку СРСР, відстежити тенденції та охопити певні закономірності складних процесів. Це важливо і в аналітичному ключі, і в якості збереження достовірності, оскільки в іншому випадку ми будемо нічим не краще попередників, що під тиском системи чи з власних переконань кроїли та інтерпретували історико-культурні реалії згідно вимог «державного замовлення».

З 1985 року минулий час трансформувалася у своєрідну відстань, що допомагає нам більш масштабно оглянути процеси та вичленувати з загальної картини різноманітні фактори становлення сучасної України. В статті розглянуто деякі вияви культурно-історичних процесів в СРСР доби «перебудови».

Для сучасної України «перебудова» й досі виступає складним питанням – вона відкрила шлях до омріяної незалежності, вона призвела до демократичних змін. Одночасно саме колапс СРСР призвів до крутого піке української економіки, чимало людей зазнали соціально-економічних проблем. Безумовно, що сьогодні більшість явищ бачиться більш відсторонено і широко. Тільки частина явищ «перебудови» відійшла «в історію». Значна маса цих явищ і досі впливають на ситуацію в Україні. Імітатори змін і досі заважають побачити справжню картину осмислення розвитку держави. Проблема імітації полягає у формальному дотриманні демократичних процесів. При цьому зберігаються часто-густо імперські і тоталітарні мотиви, всепоглинаючі важелі особистого збагачення та загальна інертність мислення. Саме імітація змін призводить до значного відставання модернізації української суспільно-політичної думки, стратегічного розвитку нації в майбутньому.

Деякі творці «перебудови» й досі живі. При цьому М. Горбачову та М. Рижкову заборонено в'їзд в Україну за підтримку анексії Криму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Безумовно, що «перебудова» була замислена в якості модернізації радянської системи без її демонтажу. Михайло Горбачов виклав свої погляди на розбудову «нового СРСР» у праці «Перебудова та нове мислення». Він зазначив, що «Світ живе не тільки в атмосфері ядерної загрози, але й не вирішених великих соціальних питань, нових стресів, що породженні науково-технічною революцією та загостренням глобальних проблем. Людство опинилося перед новими нечуваними завданнями, без своєчасного вирішення яких його майбутнє знаходиться під загрозою. Всі країни тепер взаємопов'язані, як ніколи» [9, с. 6]. Подібна офіційна риторика відтворювала реальні проблеми такою мовою, що кожному ставало зрозуміло – цих проблем не вирішити. Більш конкретно проблематику побачив А. Кураєв у праці «Перебудова в церкву» – «Після 20-ти років перебудови і реформ нарешті окреслилась наша ... національна ідея – хоча б вижити» [15]. Тобто риторика замінюється конкретикою.

В Україні розглядалися різноманітні аспекти «перебудови» – релігійний аспект [4], переосмислення вищої освіти [14], літературна діяльність [20] тощо. Вже за часів незалежності увага до «перебудови» не згасла. Видаються матеріали для дослідження тогочасних процесів, виокремлюється роль певних сил у буремні роки [12]. Основу цих матеріалів є осмислення процесів «перебудови» в становленні незалежної України.

Захищаються дисертаційні дослідження, що по різному відтворюють добу «перебудови» в Україні, розставляють різні акценти [3; 10; 16; 19; 21].

Нами також зроблено низку досліджень культурно-історичних проблем другої половини ХХ століття [5; 6; 7; 8].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. В статті поданий аналіз специфічних явищ доби «перебудови» в аспекті їх впливу на сучасну культурно-історичну ситуацію в Україні.

Мета статті. Головною метою є продемонструвати особливості «перебудови» в Україні в історико-культурному контексті, зокрема трансформацію свідомості в умовах глобальних змін.

Виклад основного матеріалу. «Перебудова» в Радянському Союзі була явищем, що поєднувало в собі заплановані та спонтанні процеси. Можливо, що заплановані процеси були відірвані від реальності, а спонтанні настільки унікальні, що сприймалися досить повільно. Розтоплювання криги відбувалося досить повільно. Особливі проблеми були в Україні – чи не найбільш консервативній республіці СРСР. Постійна робота різноманітних радянських структур призвела до такого «застою», що паростки «козацького роду» ще довго пробивалися крізь терени штучних і «щирих» нашарувань. Імітація змін і вірності режиму вже стали злиті з внутрішньою природою тих, хто «робив кар'єру» в УРСР.

Таке враження, що українці добре засвоїли урок 20-их років ХХ століття – тоді «молода» радянська влада дала змогу «охочим» свідомим самовиразитися, а потім легко їх вичистила фізично і морально вже за якихось десяти років. Українці завжди перебували після цього в тризовному очікуванні. Ось як це описує український прозаїк, громадський діяч, учасник вільного руху Іван Губка: «Підсвідомо тішило те, що КДБ не повідомляв... про моє минуле. Навіть трохи наївно закрадалася думка: а може мене залишили в спокої. О, як ми скоро забуваємо трагічні часи та довіряємося життєвим почуттям. Деколи важко це усвідомити звичайним людям, згідним довіряти доброму патріотичному слову, не усвідомлюючи, що це може бути тільки вдала імітація патріотизму працівників спецслужб, щоб виявити активних націоналістів. А знайшовши їх, спецслужби не мали жодних перешкод, щоб ізолювати їх від загалу чи навіть покінчити з ними. Скільки прекрасних, розумних людей поплавилися за свою доброту. Не даремно народна мудрість твердить: не все красиве, що блищить, чи не вір очам своїм» [11, с. 337].

Контроль за всіма сферами життя, особливо пов'язаними з державним іміджем і безпекою, чудово описав публіцист Олександр Зінов'єв: «Кілька років тому в Москві біля Кремля постійно чергував співробітник одного західного посоль-

ства. У його обов'язок входило спостереження за урядовими машинами, що в'їжджали в Кремль і покидали його. Фахівці-кремленологи на Заході обробляли його інформацію і робили глибокодумні узагальнення щодо політики Кремля. А в КДБ був співробітник, який створював «липу» для західного спостерігача, а саме – програмував, які «брежневи», «суслови», «громики» та інші члени радянського керівництва, в який час і в якому порядку в'їжджають в Кремль і залишають його. Цей співробітник КДБ сміявся до сліз, розповідаючи про свої маніпуляції з радянськими «керівниками». Одного разу він загнув в Кремль трьох «брежневих», а випустив звідти п'ять. Цікаво, як вирішили цю загадку західні кремленологи?» [13, с. 25]. Подібна система контролю сформувала відповідний тип людей. Цей тип людей став «героем» однойменної книжки: «Ця книга – про радянську людину як про новий тип людини, про гомо советікус... Мое ставлення до цієї істоти двоїсте: люблю і одночасно ненавиджу, поважаю одночасно зневажаю, захоплююся і одночасно жахаюся. Я сам є гомосос. Тому я жорстокий і нещадний в його описі» [13, с. 7]. Примітно, що ще одною знахідкою О. Зінов'єва стало слово «Катастрофка» (ПЕРЕСТРОЙКА+КАТАСТРОФА). Саме такі дивовижні кульбіти постійно зустрічалися в свідомості людей, що були дезорієнтовані усілякими історико-культурними процесами. І це при тому, що Зінов'єв творив на Заході – у вільному від ідеологічного гніту полі. Відповідно вимагати якихось кардинальних змін в свідомості цих людей було марно. Колишні «жовтенята», «піонери», «комсомольці» могли вдіти західні бренди, керувати кабриолетами на хайвеях, але в душі залишатися все тими ж «радянськими людьми». Така двоїстість найкраще сформульована письменником-дисидентом Сергієм Довлатовим: «Після комуністів найбільше я ненавиджу антикомуністів».

Але повернемося до нашої землі. В Україні «перебудова» по різному проникала в свідомість людей. Як зазначали вище, інертність мислення була спричинена низкою об'єктивних факторів. Безумовно, що на «офіційному» рівні переосмислення відбувалося згідно власних «законів». Імітація переосмислення опинилася поруч з реальним прозрінням мільйонів людей. Ми можемо лише спостерігати більш-менш показові формальні ознаки змін.

«Перебудова» почалася в 1985 році, але ще не було особливого натяку на зміни. На чолі СРСР перебував Костянтин Устинович Черненко, що помре навесні 1985 року. Цим закінчиться «доба застою». Чи розуміла радянська влада необхідність змін в ті часи? Безумовно, зміни декларувалися, помірно визнавалися економічні та політичні «складності». Ось як про це сказав сам Костянтин Черненко у доповіді, що присвячена смерті свого попередника Юрія Володимировича Андропова: «Недовгий, до болю недовгий, товариші, строк судилося Юрію Володимировичу Андропову працювати на чолі нашої партії і держави. Всім нам буде не вистачати його. Він пішов з життя в самий розпал великої і напруженої роботи, спрямованої на те, щоб надати потужне прискорення розвитку народного господарства, подолати труднощі, з якими зіткнулася країна на межі 70-80-х років. Але всі ми знаємо, як ба-

гато вдалося зробити партії за цей короткий час, як багато нового, плідного...» [22, с. 2]. Вже в цій промові пролунали заклики до «перебудови»: «Серйозної перебудови потребує система управління економікою, весь наш господарський механізм... Йдуть пошуки нових форм і методів господарювання в сфері послуг» [22, с. 3]. Ці слова й надалі часто-густо залишалися декларативними. Зрозуміло, що в середині 80-их очевидність проблем підштовхувала до кардинальних змін. Але хто їх мав впроваджувати? Чим гірше йшли справи, тим більш відірваними від реальності ставали «голосні фрази». Апогею подібної відірваності від очікувань реального життя досяг останній очільник СРСР Михайло Сергійович Горбачов. Саме його популярність спочатку забезпечувалася новим «свіжим» образом, а потім була «знищена» гарними промовами «без папірця» на тлі все більшого збіднення народу. Але й Костянтин Устинович Черненко не соромився романтичних революційних утопій першої чверті ХХ століття: «Будувати новий світ – це значить безупинно піклуватися про формування людини нового світу...» [22, с. 3]. Звертаємо увагу, що промова була повністю надрукована в журналі «Радіо», так само можна було її прочитати у 1984 році у «Літературному огляді», журналах «Юність», «Сільське господарство Молдавії», «Радянська музика», «Віснику протиповітряної оборони», «Молодий комуніст» і навіть «Економіка та математичні методи». І це лише незначна частина друкованих видань, що боялися втратити хоч краплину «цінних відомостей з Кремля». І всі друкували – ніхто не хотів незручних візитів і викликів до непомітних людей з гаслом «вірність партії, вірність батьківщині».

Це вже в еміграції чи після розвалу Радянського Союзу колишні радянські громадяни жартівливо описують ці візити – які вони були герої, як жартували і сміливо відстояли свої позиції, нікого не зрадили, не засудили. І в сучасній Україні всі ці історії просякнуті здебільшого бравадою. Жартівливо про неї пише і відомий вітчизняний письменник Юрій Андрухович: «А ось офіційні глухі двері на четвертому поверсі інституту з нічим не промовистою табличкою «Первый отдел». Кажуть, ніби за тими дверима кожен із нас лежить у своїй персональній течці – зовсім прозорий, з усіма даними, такими необхідними для імперії. Там про нас знають навіть те, чого ми самі про себе не знаємо» [1, с. 66]. Відповідно до цих застережень, ми бачимо слідування визначеним комуністичним нормам оформлення матеріалу партійних лідерів. При цьому не варто робити висновків, що все відбувалося під прямим примусом – найбільш дієвим був «скрити» примус, захований у підсвідомості. Значна частина матеріалів розроблялася й з певних кар'єрних, матеріальних, особистих міркувань.

Перебудова містила все ті ж «радянські штампи»: профспілки, п'ятирічки, імперіалізм, клерикальна реакція і тому подібно. «Трудящі» Української РСР були й на папері, й у реальному житті. Безумовно, що ідеологія нав'язувала певний рівень подачі та сприйняття матеріалу, але все це було органічною частиною середовища тогочасної України. Саме УРСР вважалася доволі консервативною республікою. Втілювалася ідея «ватажка сві-

тового пролетаріату»: «Першим завданням всякої партії майбутнього є переконати більшість народу в правильності її програми і тактики» [17, с. 172]. Але ці спроби виявилися марними – комуністична ідеологія не зуміла довго жонглювати та балансувати, вона розчинилася в п'ятні минулого.

Висновки і пропозиції. Ми звернулися лише до деяких історико-культурних виявів доби «перебудови». Ми наголошуємо на нерозривному зв'язку історії з сучасністю, з формуванням май-

бутнього шляхом осмислення причин колишніх помилок. Безумовно, що в Україні відбувалися (і відбуваються) зміни. Завданням вчених є їх систематизація та аналіз.

Україна потребує постійне оновлення, що має відбутися природним шляхом. Доба «перебудови» створила цінний досвід кардинальних змін. Ми вказали лише на деякі з них. Ці зміни необхідно вивчати й в подальшому. Але це вже тема наступних досліджень.

Список літератури:

1. Андрухович Ю. Московіада: Роман жахів. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. 150 с.
2. Аручан К. Полководець Соня, или В поисках Земли Обетованной: Роман-притча. Москва : Летний сад, 2009. 637 с.
3. Басараб М.М. Роль громадських організацій Закарпаття в державотворчих процесах наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Ужгород : Ужгород. нац. ун-т, 2007. 15 с.
4. Бондаренко В.Д. Перебудова і церква. Київ : Т-во «Знання» УРСР, 1990. 48 с.
5. Братусь І.В., Кузьменко Г.В. Деякі культурно-історичні аспекти самоідентифікації особистості «інтелектуалів» у творчості другої половини ХХ століття. *Art-платформа*. Київ, 2020. № 1. С. 39–68.
6. Братусь І.В., Михалевич В.В., Гунька А.М. Історико-культурний контекст написання роману Анатолія Рибакова «Важкий пісок». *Молодий вчений*. 2020. № 3. С. 432–436. doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-3-79-90>
7. Братусь І.В., Михалевич В.В., Гунька А.М. Деякі аспекти осмислення радянської дійсності в повісті Юрія Трифонова «Інше життя». *Молодий вчений*. 2020. № 4. С. 638–641. doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-132>
8. Братусь І.В., Михалевич В.В., Гунька А.М. *Літературна основа кінофільму «Свій хрест» (1989) (інтерпретація повісті Юрія Трифонова «Інше життя» в добу «перебудови»)*. *Молодий вчений*. 2020. № 5. С. 451–455. doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-5-81-92>
9. Горбачев М.С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. Москва : Изд-во политической литературы, 1988. 270 с.
10. Горбачова О.С. Громадські організації в Україні другої половини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст.: процес становлення та розвитку : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка, 2008. 14 с.
11. Губка Іван. У царстві сваволі. Спогади. Львів : Українські технології, 2000. 606 с.
12. Демченко Т.П. Борьба за независимость Украины у 1989–1992 роках: Чернігівська крайова організація Народного Руху України за перебудову. Чернігів : Чернігівські береги, 2009. 432 с.
13. Зиновьев А.А. Собрание сочинений : В 10 т. / Т. 5: Homo советикус. Москва : Центрполиграф, 2000. 476 с.
14. Канищенко Л.О. Вища школа: шляхи перебудови. Київ : Т-во «Знання» УРСР, 1988. 47 с.
15. Кураев А.В. Перестройка в Церковь. Москва : Никая, 2011. 223 с.
16. Левчук К.І. Створення та діяльність громадських організацій в умовах трансформацій українського суспільства (1985–1996 рр.) : автореф. дис. д-ра іст. наук : 07.00.01. Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка, 2010. 30 с.
17. Ленин В.И. Полное собрание сочинений в 55 т. / Т. 36: Март-июль 1918. Москва : Политиздат, 1969. 741 с.
18. Митрофанова С.В. Особенности организации централизованных систем государственных массовых библиотек на современном этапе : Сборник научных трудов. Москва, 1992. 137 с.
19. Овчар І.В. Політичні трансформації у Радянському Союзі в період перебудови (1985–1991 рр.) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 16 с.
20. Сивокінь Г.М. Авторитет: література і критика в час перебудови. Київ : Радянський письменник, 1989. 350 с.
21. Смольников Ю.Б. Проблема відродження української мови та історичної пам'яті в Україні (друга половина 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.). Теоретичний аналіз : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2005. 19 с.
22. Черненко К.У. Речь Генерального секретаря ЦК КПСС. *Журнал Радио*. 1984. № 3. С. 2–4.
23. Чура В.І. Участь робітників Львова у національно-демократичному русі середини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2008. 16 с.

References:

1. Andrukhovych, Y.U. (2000). *Moskoviada: Roman zhakhiv* [Muscovy: A Novel of Horrors]. Ivano-Frankivsk: Lileya-NV, 150 p. (in Ukrainian)
2. Aruchean, K. (2009). *Polkovodets Sonya, yly V poyskakh Zemly Obetovannoy: Roman-prytcha* [The General Sonya, or In Search of the Promised Land: A Novel-Parable]. Moskva : Letnyy sad, 637 p. (in Russian)
3. Basarab, M.M. (2007). *Rol' hromads'kykh orhanizatsiy Zakarpattya v derzhavotvorchykh protsesakh naprykintsi 80-kh – na pochatku 90-kh rr. XX st.: avtoref. dys. kand. ist. nauk: 07.00.01* [The role of public organizations in Transcarpathia in the state-building processes in the late 80's – early 90's of the twentieth century: Abstract. dis. Cand. ist. Science: 07.00.01]. Uzhhorod: Uzhhorod. nats. un-t, 15 p. (in Ukrainian)
4. Bondarenko, V.D. (1990). *Perebudova i tserkva* [Perestroika and church]. Kyiv: T-vo "Znannya" URSR, 48 p.
5. Bratus, I.V., & Kuzmenko, H.V. (2020). *Deyaki kul'turno-istorychni aspekty samoidentyfikatsiyi osobystosti «intelektualiv» u tvorakh druhoyi polovyny XX stolittya* [Some cultural and historical aspects of self-identification of the personality of "intellectuals" in the works of the second half of the twentieth century]. *Art-platforma*, no. 1, pp. 39–68. (in Ukrainian)
6. Bratus, I.V., Mykhalevych, V.V., & Hun'ka, A.M. (2020). *Istoryko-kul'turnyy kontekst napsannya romanu Anatoliya Rybakova «Vazhkyu pisok»* [Historical and cultural context of writing Anatoly Rybakov's novel "Heavy Sand"]. *Molodyy vchenyy*, № 3, pp. 432–436. doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-3-79-90> (in Ukrainian)
7. Bratus, I.V., Mykhalevych, V.V., & Hun'ka, A.M. (2020). *Deyaki aspekty osmyslennya radyans'koyi diysnosti v povisti Yuriya Tryfonova «Inshe zhyttya»* [Some aspects of understanding the Soviet reality in Yuri Trifonov's novel "Another Life"]. *Molodyy vchenyy*, № 4, pp. 638–641. doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-132> (in Ukrainian)

8. Bratus, I.V., Mykhalevych, V.V., & Hun'ka, A.M. (2020). Literaturna osnova kinofil'mu «Sviy khrest» (1989) (interpretatsiya povisti Yuriya Tryfonova «Inshe zhyttya» v dobu «perebudovy») [Literary basis of the movie "Your Cross" (1989) (interpretation of the story of Yuri Trifonov "Another Life" in the age of "perestroika")]. *Molodyy vchenyy*, № 5, pp. 451–455. doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-5-81-92> (in Ukrainian)
9. Horbachev, M.S. (1988). Perestroyka y novoe myshlenye dlya nashey strany y dlya vseho myra [Perestroyka and new thinking for our country and for the whole world]. Moskva: Yzd-vo polytycheskoy lyteratury, 270 p. (in Russian)
10. Horbachova, O.S. (2008). Hromads'ki orhanizatsiyi v Ukrayini druhoyi polovyny 80-kh – pochatku 90-kh rr. XX st.: protses stanovlennya ta rozvytku. [Public organizations in Ukraine in the second half of the 80's – early 90's of XX century: the process of formation and development]: avtoref. dys. kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyiv: Kyivskyi natsional'nyy un-t im. T. Shevchenka, 14 p. (in Ukrainian)
11. Hubka, I. (2000). U tsarstvi svavoli. Spohady [In the realm of arbitrariness. Memoirs]. L'viv: Ukrayins'ki tekhnolohiyi, 606 p. (in Ukrainian)
12. Demchenko, T.P. (2009). Borot'ba za nezalezhnist' Ukrayiny u 1989–1992 rokakh: Chernihivs'ka krayova orhanizatsiya Narodnoho Rukhu Ukrayiny za perebudovu [The struggle for the independence of Ukraine in 1989–1992: Chernihiv regional organization of the People's Movement of Ukraine for Perestroika]. Chernihiv: Chernihivs'ki oberehy, 432 p. (in Ukrainian)
13. Zynov'ev A.A. (2000). Sobrane sochyneny [Collected Works]: V 10 t. / T. 5: Homo sovetykus. Moskva: Tsentrpoligraf, 467 p. (in Russian)
14. Kanishchenko, L.O. (1988). Vyscha shkola: shlyakhy perebudovy [Higher school: ways of perestroika]. Kyiv: T-vo "Znannya" URSR, 47 p. (in Ukrainian)
15. Kuraev, A.V. (2011). Perestroyka v Tserkov' [Perestroyka into a Church]. Moskva: Nykeya, 223 p. (in Russian)
16. Levchuk, K.I. (2010). Stvorennya ta diyal'nist' hromads'kykh orhanizatsiy v umovakh transformatsiy ukrayins'koho suspil'stva (1985–1996 rr.) [Creation and activity of public organizations in the conditions of transformations of the Ukrainian society (1985–1996)]: avtoref. dys. d-ra ist. nauk: 07.00.01. Kyiv: Kyivskyi natsional'nyy un-t im. T. Shevchenka, 30 p. (in Ukrainian)
17. Lenyn, V.Y. (1969). Polnoe sobrane sochyneny [Full composition of writings] v 55 t. T. 36: Mart-yyul' 1918. Moskva: Polytyzdat, 741 p. (in Russian)
18. Mytrofanova, S.V. (1992). Osobennosty orhanyzatsiy tsentralyzovannykh system hosudarstvennykh massovykh byblyotek na sovremennom etape [Features of the organization of centralized systems of public libraries at the present stage]: Sbornyk nauchnykh trudov. Moskva, 137 p. (in Russian)
19. Ovchar, I.V. (2008). Politychni transformatsiyi u Radyans'komu Soyuzi v period perebudovy (1985–1991 rr.) [Political transformations in the Soviet Union during the perestroika period (1985–1991)]: avtoref. dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.02. In-t polit. i etnonats. doslidzh. im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny, 16 p. (in Ukrainian)
20. Syvokin, H.M. (1989). Avtorytet: literatura i krytyka v chas perebudovy [Authority: literature and criticism during the perestroika]. Kyiv: Radyans'kyi pys'mennyk, 350 p. (in Ukrainian)
21. Smolnikov, Y.B. (2005). Problema vidrodzhennya ukrayins'koyi movy ta istorychnoyi pam'yati v Ukrayini (druga polovyna 80-kh – pochatok 90-kh rr. XX st.). Teoretychnyy analiz [The problem of the revival of the Ukrainian language and historical memory in Ukraine (second half of the 80's – early 90's of the twentieth century) Theoretical analysis]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Nats. ped. un-t im. M.P. Drahomanova, 19 p. (in Ukrainian)
22. Chernenko, K.U. (1984). Rech' Heneral'noho sekretarya TSK KPSS [Speech by the General Secretary of the CPSU Central Committee]. *Zhurnal Radyo*, no. 3, pp. 2–4. (in Russian)
23. Chura, V.I. (2008). Uchast' robotnykiv L'vova u natsional'no-demokratychnomu rusi seredyny 80-kh – pochatku 90-kh rr. XX st. [Participation of Lviv workers in the national democratic movement in the mid-80's – early 90's of the twentieth century]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. L'viv. nats. un-t im. I. Franka, 16 p. (in Ukrainian)